Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.
Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

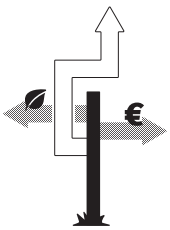
No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@bua.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Economische waardenstrijd vraagt om keuzes

Deze CDV-uitgave gaat over de vraag hoe we op de bres kunnen staan voor duurzame economische ontwikkeling. Economie is niet waardenvrij, maar welke waarden staan er op het spel? En welke moeilijke keuzes zullen we moeten maken? Het kan niet anders of er zijn verschillende visies mogelijk. Die proberen we naar boven te krijgen.

door Jan Prij, Gerard Adelaar, Eelke de Jong, Carina van Os en Arjen Siegmann
De auteurs vormen de kernredactie van dit nummer.

Een debat over grenzen aan economische groei doet ongemakkelijk aan. Het is, onder hedendaagse christendemocraten, een beetje de olifant in de kamer waar velen het liefst omheen lopen. Eigenlijk bestaan twee soorten opvattingen naast elkaar, zonder diepgaande wederzijdse invloed te hebben. Het ene soort benadrukt het economische draagvlak dat versterking behoeft, en veronderstelt vervolgens min of meer dat groeien binnen ecologische grenzen kan. Het andere soort benadrukt dat de economische groei als zodanig onhoudbaar is – en veronderstelt allerlei positieve effecten voor de samenleving als we de nadruk niet op groei leggen maar andere doelen centraal stellen.

Onder de kapstok 'waardenvolle groei' hebben we, gezien het gebrek aan echte dialoog tussen vertegenwoordigers van die twee varianten, verschillende auteurs gevraagd hoe zij een houdbare economische orde voor zich zien.

Economisch en ecologisch realisme

Binnen de christendemocratie is het overigens zelden ongebruikelijk geweest om hierover te spreken. Economische groei is nimmer het hoogste goed en dient ingebed te zijn binnen het goede leven. Dit werd al verwoord in het WI-rapport *Economische groei* uit 1989, waarin gesteld werd dat 'economische processen nimmer op zichzelf mogen staan. Zij behoren in het perspectief te worden geplaatst van verantwoord energie- en grondstoffengebruik, behoud van het milieu, goede arbeidsverhoudingen en -omstandigheden en versterking van de positie van ontwikkelingslanden. Deze oriëntaties hebben vanuit christen-democratisch gezichtspunt voorrang boven het streven naar een onbeperkt voortgaande inkomens- en consumptiestijging.'[1] Het rapport, met Jan Peter

Balkenende als secretaris, concludeerde toen al dat groei wenselijk is, maar dat deze wel genormeerd moet zijn via de waarden gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Groei: 'van gerede twijfel naar dringende noodzaak', dat zou volgens de samenstellers van het rapport ook een adequate titel kunnen zijn.[2]

Nu, meer dan dertig jaar na voornoemd rapport uit 1989, willen we deze discussie opnieuw opzoeken. Want nu leven de vragen naar de economische groei en de houdbaarheid daarvan alleen maar meer. Is groene groei mogelijk die de natuur en de wereld van de economie verenigt? En vooral: wat is economisch dan wel ecologisch realistisch?

Europa en de economische machtsverhoudingen

Duidelijk is thans dat zowel het economisch als het ecologisch draagvlak onder druk staat in een geopolitiek instabiele wereld.

De globalisering heeft zich steviger en rauwer doorgezet, en nieuwe vormen van kapitalisme, zoals het staatskapitalisme van China, hebben na de val van de Muur het licht gezien. Na optimisme over de loop van de economie en de wereld in de jaren negentig, die zich zou bewegen richting de 'eeuwige vrede', en na de brede inzet voor de implementatie van SDG's overal in de wereld, ontstaat er vanaf 2015 ook een wat grimmiger beeld, in latere jaren nog versterkt door de Russische inval in Oekraïne en de veranderende economische machtsverhoudingen. Dat het debat over de aard en de houdbaarheid van de economische orde opnieuw gevoerd wordt, is begrijpelijk en noodzakelijk. Een wereldwijde waardenstrijd zet de Europese manieren van zakendoen stevig onder druk. In een bijdrage van Govert Buijs wordt duidelijk hoezeer de MAGA-beweging samenvalt met pogingen om Europa als zelfstandige economische macht uit te schakelen. Alle wegen richting duurzaamheid zijn obstakels voor innovatie en hinderen Amerikaanse bedrijven in hun expansiedrift. Onder het mom van 'woke capitalism' wordt de strijd aangebonden met 'slechte ideeën' uit Europa, met alle pogingen om bedrijven, en de economie als geheel, in een duurzamer en socialer spoor te krijgen. Binnen dit krachtenveld is het essentieel te weten welke waarden Europa bereid is te verdedigen en wat het daarvoor overheeft.

Dat het debat over de aard en de houdbaarheid van de economische orde opnieuw gevoerd wordt, is begrijpelijk en noodzakelijk

Groene groei: utopie of noodzaak?

Wat zijn binnen deze geopolitieke ideeënstrijd begaanbare wegen naar de economie van morgen? Kunnen de zorgen rond duurzame economische ontwikkeling en rond duurzaamheid van onze levensstijl, die het draagvlak van deze planeet te buiten gaat, op de een of andere manier bij elkaar worden gebracht? Is er zoiets als groene groei mogelijk? Een verantwoord kapitalisme

dat zich binnen de planetaire grenzen beweegt? En wat is hiervoor nodig? Moeten we bijvoorbeeld niet alleen grenzen stellen aan ons minimuminkomen, maar ook aan het maximuminkomen, omdat we moeten erkennen dat bij 'keihard economisch groeien' ook altijd kosten worden geëxternaliseerd? Binnen christendemocratische kring wordt economie wel als 'dienst aan het goede leven' omschreven.[3] Maar wat als het goede leven van de een het leven van de ander zo goed als onmogelijk maakt? Het gegeven dat we met onze westerse ecologische voetafdruk disproportioneel beslag leggen op onze aarde, anderen schade toebrengen en ruimte ontnemen, zet het vraagstuk van natuurschade, ongelijkheid en rechtvaardigheid levensgroot op de agenda. Willen we echt toewerken naar duurzame oplossingen, dan zullen we moeten erkennen dat onze eigen consumentenvoorkeuren niet heilig zijn en ten onrechte zwaarder tellen dan die van anderen en de natuur (zie de bijdrage van Ingrid Robeyns in deze CDV).

Volgens Paul Schenderling gaan groei en groen niet samen. Ze botsen met planetaire grenzen op in ieder geval vijf vlakken: broeikasgassen, watergebruik, materiaalgebruik, grondgebruik en giftige stoffen. De ecologische voetafdruk van onze consumptiepatronen is bij economische groei eenvoudigweg te groot. Zijn advies is: zet arbeidsproductiviteitsgroei in om arbeidstijdverkorting te realiseren in plaats van meer consumptie, en neem maatregelen om de levensduur van producten te verlengen. Voer bovendien het succesvolle Europese CO_2-beprijzingssysteem ook in op andere terreinen. Het effectief verminderen van grondstoffenbeslag via importen uit het buitenland vergroot onze maatschappelijke en geopolitieke weerbaarheid. Andere doelen dan groei, meer in lijn met wat nu ook wel 'brede welvaart' heet, kunnen volgens hem Europa als continent van kwaliteit sterker op de kaart zetten.

Andere doelen dan groei kunnen Europa als continent van de kwaliteit stevig op de kaart zetten

Andere bijdragen zetten vraagtekens bij de gedachte dat economische groei het probleem is. Arjen Siegmann begint bij de constatering dat economische groei op dit moment te laag is. Ondanks de vermeende dominantie van het groeidenken van de afgelopen kabinetten heeft het kennelijk niet goed uitgepakt. Er moet dus wel iets anders aan de hand zijn. Hij pleit ervoor de discussie niet te focussen op groei, maar op het onderliggende mensbeeld. Zijn bijdrage stelt vooral een eenzijdig economisch blauwdrukdenken aan de kaak dat mensen reduceert tot instrumenten. Op deze manier kunnen mensen niet tot bloei komen als verantwoordelijke wezens die via waardenvol werk graag een bijdrage willen leveren aan de samenleving. Door dit te miskennen lopen veel economische hervormingen mis.

Vanuit zorg om de geopolitieke ontwikkelingen doet Hans Borstlap een oproep aan de centrumpartijen om de komende periode over hun eigen schaduw heen te stappen en te gaan samen regeren met een gedeelde langetermijnfocus

en een viertal overige prioriteiten: het versterken van veiligheid en defensie; het toegroeien naar een hoogproductieve en duurzame economie; het op orde krijgen van onze basisvoorzieningen; en het saneren van het aantal regels en het ambtenarenapparaat. Vanuit de zorg om het ecologische draagvlak maakten we eerder themanummer toegespitst op het klimaat.[4] De houdbaarheid van onze manier van leven wordt door de klimaatverandering onder onze voeten vandaan getrokken: het is niets minder dan een ecologische en sociale kwestie die om een andere manier van leven vraagt.

In een interview stelt ook Wopke Hoekstra dat economie niet zonder groei kan, maar hij benadrukt wel dat dit niet op de manier van gisteren moet. We moeten zijns inziens tegelijkertijd inzetten op drie sporen: het streven naar groene groei, het versterken van de circulaire economie, en vermindering van de afhankelijkheid van grondstoffen van buiten Europa. Alleen op basis van zo'n driesporenbeleid kan Europa kampioen schone technologie en circulaire economie worden. We staan voor ongekende geopolitieke, klimatologische en economische uitdagingen zonder precedent. 'Wie denkt dat dat zonder economische groei kan, doet aan luchtfietserij.' Dat de opgaven waar we voor staan 'lastig zijn, of nog niet eerder gerealiseerd, betekent niet dat het onmogelijk is, laat staan onwenselijk'.

Zijn antwoord doet denken aan eerdere debatten, ook binnen het CDA, over grenzen aan de groei naar aanleiding van de Club van Rome (1972), en aan publicaties van Bob Goudzwaard.[5] Goudzwaards inzet was indertijd: hoe ademruimte te creëren voor een meer ontspannen economie die de draagkracht van de planeet niet te boven gaat? Het antwoord uit 1989 was van gerede twijfel [over groei] naar absolute noodzaak [van groei]. In de woorden van toen moet de inzet zijn: 'meer werk in een schoner milieu en een rechtvaardiger samenleving. Dit moge soms heidens moeilijk zijn, het is noodzakelijk en mogelijk.'[6]

We staan voor ongekende geopolitieke, klimatologische en economische uitdagingen zonder precedent

Wegen naar de economie van morgen in een wereld op drift

Uit het onderhavige nummer komt, in weerwil van de tegenstelling tussen groeien en niet groeien, een vijftal overkoepelende thema's en verbindende lijnen naar voren:

1. Verdienvermogen versterken op eigen wijze

Voor zowel de economie van morgen als het Europa van de toekomst is het nodig om het verdienvermogen te versterken. De onderliggende vraag daarbij is: hoe kan dat op een manier die bijdraagt aan het bredere maatschappelijke welzijn? Hoe kunnen economische ontwikkeling en maatschappelijke bloei elkaar versterken? Het devies is om ons niet blind te staren op de macro-economische groeicijfers van het hyperkapitalistische en individualistische systeem van de VS, met hun extreme

ongelijkheid, excessieve ecologische voetafdruk en schuldenlast. De cruciale vraag is vooral: hoe wordt Europa, zonder vast te houden aan de denkbeelden van gisteren, het continent van de toekomst?

2. Handen en voeten geven aan de sociaal-economische grondrechten van de EU
Er is meer invulling nodig van de Europese 'waardengemeenschap'. Alleen vanuit een sterk waardenbewustzijn kan Europa effectief macht uitoefenen en tegenwicht bieden aan economieën als die van de VS en China. Bij de ontwikkeling van de EU moeten we vormen vinden om de sociaal-economische ontwikkeling gelijk te laten opgaan met groei. Volgens de bijdrage van Van Dijk en Balkenende heeft het Rijnlandse model hiervoor de beste papieren.

3. Moeilijke keuzes maken in de afhankelijkheid van fossiele brandstoffen
Op dit moment loopt de energietransitie naar een koolstofarme economie tegen tal van knelpunten aan. Denk alleen maar aan het overvolle elektriciteitsnet. Hoe krijgen we de industrie mee in de energietransitie naar een duurzame economie en hoe zorgen we dat de knelpunten worden opgelost? We moeten de 'oude' industrie helpen om de transitie te maken, en nieuwe industrie in staat stellen om zich te ontwikkelen. Zowel Wopke Hoekstra als Tom Berendsen en Anna Schröder benadrukken in hun bedragen dat we het ons, wil de transitie succesvol zijn, niet kunnen veroorloven dat 'oude' industrieën uit Europa vertrekken. Rens van Tilburg is het daar bepaald niet mee eens. Nederland geeft jaarlijks evenveel uit om de fossiele industrie overeind te houden als dat er nodig is om de economie op duurzame leest te schoeien. Hoeveel is het overeind houden van de verouderde industrie ons waard? Zijn er niet andere en betere keuzes mogelijk?

Hoe de inzet op transitie vast te houden, zonder het draagvlak daarvoor kwijt te raken?

4. Afhankelijkheid van niet-democratische regimes afbouwen
In een grimmige wereld is het belangrijk dat Europa strategisch autonomer wordt en minder afhankelijk is van cruciale grondstoffen uit derde landen – vooral als dit landen zijn die niet democratisch zijn, weinig ophebben met mensenrechten en een andere wereldorde nastreven. Zij kunnen hun voorraden van grondstoffen inzetten om het ons moeilijk te maken. Ook dit is een delicate balanceeract: hoe kunnen we onze levensstijl en productiepatronen transformeren zonder dat we te afhankelijk worden van andere, niet-democratische regimes?

5. Draagvlak voor transities behouden
Het draagvlak voor de Europese samenwerkings- en verduurzamingsagenda bij de Europese bevolkingen is aanzienlijk. Maar die steun staat wel onder zware druk. Hoe de inzet op transitie vast te houden, zonder het draagvlak daarvoor kwijt te raken? De Europese inzet lijkt te zijn om de regelgeving te versoepelen zonder

de pointe daarvan te verliezen. Wellicht is het draagvlak ook steviger te maken door in zetten op de verbreding van de CO_2-beprijzingssystematiek naar andere terreinen.

Een belangrijk element in het behouden van het draagvlak is ook om het voor burgers en bedrijven makkelijker te maken om zelf bij te dragen aan een economie die daadwerkelijk in dienst staat van het goede leven. Anders voelen mensen zich algauw een naar believen te sturen 'instrument' in een megalomaan blauwdrukplan. En dat is precies wat niet mag gebeuren. Voor een voorspoedige transitie naar een duurzaam leven is ieders bijdrage broodnodig.

Dat is bovenal iets wat, zeker ook vanuit christendemocratisch denken en handelen, niet wordt opgelegd, maar logischerwijs van onderop ontstaat. Wat dat betreft kunnen we dan ook de hoop blijven vestigen op personen, gemeenschappen en bedrijven die zelf besluiten hun activiteiten te ontplooien in balans met anderen en de natuur.

1 Jelle Zijlstra e.a., *Economische groei. Een christen-democratische beschouwing*. Den Haag/Deventer: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA/ Van Loghum Slaterus, 1989, p. 13. Zie https://dnpprepo.ub.rug.nl/87614/1/CDA-WI%201989%20Economische%20groei.pdf
2 Zijlstra e.a. 1989, p. 99.
3 Zie bijvoorbeeld: Lans Bovenberg, Maarten Neuteboom en Paul Schenderling, 'De virtueuze cirkel: het verband tussen economie en cultuur', *Christen Democratische Verkenningen* 33 (2013), nr. 4, pp. 22-31.
4 Zie hierin bijvoorbeeld: Henri Bontenbal, Paul Schenderling en Jan Prij, 'Klimaatverandering als sociale kwestie', *Christen Democratische Verkenningen* 38 (2018), nr. 4, pp. 40-45.
5 Zie bijvoorbeeld: Bob Goudzwaard, *Kapitalisme en vooruitgang* (met een woord vooraf van Govert Buijs). Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2024 [1976]; Bob Goudzwaard en Harry de Lange, *Genoeg van te veel, genoeg van te weinig. Wissels omzetten in de economie*. Baarn: Ten Have/ Stichting Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving, 1986.
6 Zijlstra e.a. 1989, p. 99.